

*Л.М.Маркітан
(м. Київ)*

СХІДНА (КРИМСЬКА) ВІЙНА 1853-1856 рр. У ФОТОДОКУМЕНТАХ

Історична наука в своєму розвитку дедалі інтенсивніше розширює власну базу за рахунок більш поглибленого використання вже відомих та введення до обігу нових видів джерел. До останніх з цілковитою підставою можна віднести документальні фотографії. Ще в 50-х рр. минулого століття відомий історик, академік М.М.Тихомиров, підкреслював, що “розвиток техніки призвів до появи нових видів джерел, якими є фотографії, кінофільми, звукові записи”¹.

І дійсно, це молодий вид документів, бо перша фотографія, винайдена французьким художником Луї Дагером, з’явилася 1839 р. Але тільки у 50-х рр. ХХ ст. ці документи отримали статус історичного джерела, й то завдяки не вченим, а архівістам-практикам, які перші порушили це питання в спеціальних московських виданнях. У чому ж особливість цих специфічних зображувальних історичних джерел? Фотодокументи, на відміну від писемних та інших джерел, зовсім по-новому відбивають реальну дійсність. Вони ніби зупиняють і фіксують навіки окремі моменти події в формі живого безпосереднього зліпка, тобто дають можливість досліднику побачити історичну дійсність, зорозуміти перенестися у минуле, стати його свідком. Особливо безцінні фотодокументи, які фіксують портрети тих, хто давно пішов з життя, але залишився в пам’яті.

Яку ж інформацію може отримати вчений, досліджуючи події Східної (Кримської) війни 1853-1856 рр., що відбувалася на території Української держави, 150-річчя якої відзначатиметься, згідно з указом президента України Л.Д.Кучми від 22 липня 2003 р.². Для цього звернемося до фондів Центрального державного кінофотофоноархіву України (ЦДКФФА) ім. Г.С.Пшеничного — єдиної спеціалізованої архівної установи, що зберігає документи у вигляді нетрадиційних носіїв інформації.

Найбільш ранніми фотографіями архіву є репродукції періоду Кримської війни, окремих її подій та портретів учасників оборони Севастополя 1854-1855 рр. Але для більш повного висвітлення цієї війни автор залучив й інші додаткові зображальні матеріали, що вміщено як ілюстрації у монографічних дослідженнях. Зрозуміло, що в основному це фоторепродукції з художніх творів: малюнків, замальовок, картин, літографій, гравюр. Але зняті на плівку, вони набувають статус історичного джерела.

Севастополь засновано 1783 р. як фортецю і головну базу Чорноморського флоту. З перших днів свого існування він був щільно пов’язаний з історією і розвитком останнього.

У Східній війні 1853-1856 рр., що розпочалася після довгої та складної дипломатичної боротьби між Англією, Францією, Туреччиною, а пізніше й Сардинським королівством з одного боку, і Російською імпе-

рією з іншого, весь тягар бойових дій прийняли на себе саме Севастополь та його захисники. 349-денна оборона міста 1854-1855 рр. — найважливіша й найдраматичніша епопея у цій війні.

Відкриваються події війни фотодокументами, які висвітлюють панораму Синопського бою 18 листопада 1853 р., в якому російський флот під командуванням віце-адмірала П.С.Нахімова розгромив турецьку ескадру. Ось як писав у рапорті командуючий ескадрою П.С.Нахімов начальнику штабу Чорноморського флоту генерал-ад'ютанту В.О.Корнілову про цей бій: "... сего 18 числа в полдень при умеренном восточном ветре с дождем атаковала турецкую эскадру из 7 больших фрегатов, шлюпа, 2 корветов, 2 транспортов и 2 пароходов, стоявшую между батареями на синопском рейде, и в 2 часа совершенно ее уничтожила".

В своєму рапорті П.С.Нахімов не обійшов увагою героїзм моряків: "...флагмана и капитаны высказали и знание своего дела, и самую непоколебимую храбрость, равно как и подчиненные им офицеры, нижние же чины дрались как львы, и, несмотря на утомление в сражении, работали без отдыха, дабы привезти суда в возможность плыть"³. А на знімку апофеоз цього бойовища. Бачимо велику кількість вітрильних кораблів, майже притиснутих один до одного, частина з них палає, деякі занурюються у воду. Йде важкий бій. Праворуч, на високому березі бухти — берегова батарея турків з трьома кам'яними баштами⁴. Інший момент бою зафіксований також у фотографії⁵. Маємо ще один знімок, що стосується Синопського бою. Це флагманський корабель "Императрица Мария", який з потрошеними снастями громить гарматним вогнем турецькі фрегати⁶.

Дослідник війни М.Ф.Дубровін писав з приводу Синопської битви: "Поразительно было зрелище гибели турецких судов: прибитые волнением к берегу, они горели и по мере того, как раскалялись бывшие на них орудия, суда стреляли ядрами по рейду, не нанося, впрочем, никакого вреда нашим кораблям. Наконец, когда огонь достигал до места хранения пороха, суда взлетали на воздух и горящими обломками своими осыпали город. На отмели горел турецкий пароход, а по середине рейда, как громадные кресты над могилами, торчали мачты от потопленного фрегата с реями поперек, фантастически освещаемые заревом горевшего Синопа"⁷.

А одна з тогочасних англійських газет зазначала: "Как бы ни смотрели на обстоятельства публицисты, мы, моряки, не можем относиться без уважения о неведомом для нас флоте, который смело борется с бурями в течение месяца, дает сражение тотчас после жестокого ветра, уничтожает противника и с торжеством благополучно возвращается в порт, несмотря на повреждения"⁸.

Як бачимо, силу та міць російського флоту визнавали і вороги. А з окремими моментами цього бою знайомлять фоторепродукції.

Ще один з епізодів Східної війни — а саме битву на р.Алма — де російські війська під орудою головнокомандуючого генерал-ад'ютанта О.С.Меншикова зробили невдалу спробу 8-го вересня 1854 р. зупинити коаліційні війська союзників, котрі рухалися в напрямку Севастополя,

— також відображено у фотоматеріалах. Це загальний вигляд поля бою, атака воїнів Володимирського полку. Зображено, як командир Мінського полку Ракович рятує прапор, а дивізія французького генерала Боске оточує російських солдатів⁹.

Й останнє фото з цієї серії — відступ російської армії після Алмінської битви¹⁰. Воїнам, які самовіддано билися з ворогом, часом віддаючи життя в нерівному бою, важко було відступати. Тяжко було усвідомлювати яку помилку нагорі, у вищому командуванні. “Так кончилось... Алминское сражение, в котором в течение четырех часов часть русской армии удерживала своей грудью гораздо многочисленного и лучше вооруженного неприятеля,” — писав укладач збірки рукописів з історії оборони Севастополя полковник М.Ф.Дубровін. “Поле битвы, — зазначав він, — было покрыто ранеными и умирающими, которые посреди стонов просили кто лекаря, кто немного воды, чтобы обмыть раны и утолить жажду. Повсюду были видны обломки оружия, изорванные на части тела и кучки людей и лошадей, плавающих в крови. Все поле сражения изборождено было ядрами и не было на нем ни одного места, где бы глаз не увидел искалеченного трупа своего или неприятельского”¹¹. Саме таку жахливу картину ми бачимо на останній репродукції Алмінського бою.

Фотодокументи розповідають і про обстріл ворожими кораблями Севастополя з моря 5(17) жовтня 1854 р.¹²

Л.М.Толстой писав у листі брату Сергію Миколайовичу: “Бомбардирование 5-го числа остается самым блестящим, славным подвигом не только в русской, но и во всемирной истории”. Й далі: “Только наше войско может стоять и побеждать... при таких условиях”¹³.

13 жовтня 1854 р. в долині між Севастополем та Балаклавою відбулася битва, де російські війська, очолювані генерал-лейтенантом П.П.Ліпранді, здобули перемогу над англійцями й турками. Один з моментів цього бою відбитий на знімку¹⁴.

Чотири фотографії¹⁵ присвячено Інкерманській битві. Про її значення відомий учений Є.В.Тарле писав, що “ліквідація облоги, яка могла б статися на випадок перемоги під Інкерманом, не вдалася”¹⁶.

До речі, в битві брали участь і великі князі, сини Миколи I — Микола та Михайло — які були нагороджені за неї Георгіївськими хрестами¹⁷.

Шлях інтервентам на Севастополь було відкрито, розпочалася 349-денна героїчна оборона міста. Англійська газета “Таймс” у жовтні 1854 р. писала, що “главная цель нашей политики и войны не может быть достигнута, пока будет стоять Севастополь и существовать флот русских”¹⁸.

З моря місто захищав Чорноморський флот, що складався з фрегатів, корветів, бригів тощо. З метою не допустити прориву в порт кораблів противника, за наказом командуючого російською армією генерал-ад’ютанта О.С.Меншикова, у ніч на 11 вересня 1854 р. при вході до Севастопольської бухти було затоплено п’ять лінійних кораблів: “Три святителя”, “Уриил”, “Селафаил”, “Варна” й “Силистрия” та два фрегати “Флора” і “Сизополь”¹⁹. “В восемь часов вечера на этих кораблях по

морському обычаю зіграли зарю і опустили прапори. Ніщо не напаминало їх близької гібели. ...Більшість матросів і багато з офіцерів були сумні: ім було жалі, що караблі, на котрых они служили, з котрыма сроднілись, должні погібнуть, не померившись силами з ворагами отечества в честном і гарячым бою... В полночь 11 сентября глухой треск и клокотание воды возвестили, что потопление кораблей свершилось... Один только корабль “Три святителя”, оставаясь на поверхности, долго сопротивлялся, не желая расставаться с жизнью”²⁰.

Ми не дарма навели рядки з книжки М.Ф.Дубровіна, бо цей трагічний момент в історії оборони Севастополя відображено на фотографії²¹. На тлі уламків гордо стоїть красень-корабель, якого також спіткала доля його бойових побратимів.

Незважаючи на необхідність та військову доцільність затоплення кораблів, це було сприйнято з глибоким сумом усіма моряками. “Трудно вообразить, — писав один з чорноморців, — это грустное чувство при виде погружающегося родного корабля. Корабль не есть просто соединение дерева, железа, меди и снастей, нет — это живое существо, способное понять все хлопоты, старания, труды о нем и отблагодарить вас с полной благодарностью...”²².

Осінньо-зимові шторми руйнували лінію оборони. Тому захисники міста 13 лютого 1855 р. затопили ще 6 лінійних кораблів та фрегатів між Михайлівською й Миколаївською батареями²³.

З приводу цієї акції В.О.Корнілов ще 15 вересня 1854 р. зазначав: “Корабли и все суда готовы к затоплению; пускай достанутся развалины”²⁴.

З моря Севастополь був недоступний ворогу, але із суші він був погано підготовлений до оборони. Тому всі сили його захисників були кинуті на спорудження оборонних укріплень, які будувалися військовими і мешканцями міста.

Удень та вночі, важко, з великими труднощами, під постійним вогнем ворога севастопольці споруджували фортецю. Створювалась ешелонована система укріплень — батареї, бастіони, редути, люнети, бліндажі, ложементи, зводилися оборонні стіни, рилися траншеї, насипи, ходи сполучення, мінні шахти і галереї тощо, а головне — нові артилерійські позиції, куди перевозилися гармати з кораблів Чорноморського флоту. Учасник оборони, артилерист Н.Пестич писав: “Вся оборонительная линия (кроме 6-го бастиона и малого числа мортир) была вооружена морскими орудиями и снабжалась в продолжении всей обороны морским ведомством. Таким образом, наша оборонительная линия до некоторой степени представляла собой прежний наш Черноморский флот, перешедший на берег со всеми судовыми порядками и морской обстановкой”²⁵.

На чолі оборонних робіт стояв талановитий інженер, генерал Є.І.Тотлебен. Маємо дві фотографії. Перша знайомить із спорудженням батареї на Дівочій горі. Головними її будівниками були жінки²⁶. На другій бачимо, як військові разом з мешканцями міста перевозять мабуть зняту з корабля гармату до укріплення²⁷: велика група людей

тягне її вгору.

Низка фотознімків зафіксувала окремі оборонні укріплення, споруджені майже у 3-тижневий строк.

Малахів курган — головна ключова позиція в обороні Севастополя. Він являв собою замкнуте укріплення яйцеподібної форми, поділене на декілька майданчиків траверсами, бліндажами й пороховими погребами²⁸. На фото — двоярусна кам'яна башта з амбразурами та п'ятигарматною батареєю на верхньому майданчику (побудована 1854 р.)²⁹. У ній містилися командний пункт, канцелярія, пороховий погреб, перев'язочна. І ще — внутрішній вигляд цієї батареї³⁰. Саме тут були смертельно поранені організатори оборони Севастополя В.О.Корнілов 5(17) жовтня 1854 р. та П.С.Нахімов 28 червня (10 травня) 1855 р.

Зображено також окремі батареї³¹, підземні мінні шахти й галереї³², бліндаж начальника 3-ї ділянки оборонних споруд, якими керував контр-адмірал О.Г.Панфілов³³, бастиони³⁴, тогочасна зброя — гармати, куля³⁵ — тощо.

Деякі фото стосуються і ворожих оборонних споруд. Так, на одному з них зображено французькі батареї та траншеї перед Малаховим курганом³⁶.

Оборона Севастополя мала активний характер, який особливо виявлявся в сміливих вилазках її учасників на позиції ворога. “Вылазок было много. Не столько кровопролитных, сколько жестоких”... — відзначав Л.М.Толстой³⁷. Маємо три фоторепродукції, що зафіксували ці епізоди³⁸.

І останні фотоматеріали про героїчну оборону міста. Це сутички з ворогом на 1-му й 2-му бастионах 6(12) червня 1855 р.³⁹, на батареї, якою командував лейтенант П.Л.Жерве⁴⁰, та штурм Малахового кургана 27 серпня (8 вересня) 1855 р.⁴¹.

Після 11-ї місячної облоги, кровопролитних боїв головний бастион оборони — Малахів курган — пав. Скінчилася героїчна оборона Севастополя. Зруйнувавши оборонні споруди, затопивши останні кораблі Чорноморського флоту, гарнізон залишив Південну сторону й перебазувався на Північну. Ще 74 дні тривала війна, але бойові дії вже не мали великого масштабу.

Ось як оцінював оборону Севастополя головнокомандувач французької армії маршал Пелісьє. У листопаді від 22 червня 1855 р. він писав імператору Наполеону III: “Что представляет собой осада Севастополя? Это безостановочная борьба двух армий, подвигающихся друг против друга, воздвигающая траншеи, устанавливая батареи и оспаривая друг у друга обладание бранным полем, отделяющим их с самого начала, подобно тому как противники оспаривают друг у друга решающие позиции во время сражения. Это бой, продолжающийся безостановочно в течении восьми месяцев”⁴².

“Это не такого рода война, — відзначав журнал “Современник, — где битва сменяется битвой... Тут нужно мужество терпеливое, железное, которое без надежд, без обольщений видит смерть ежеминутно, прямо в глазах, день за днем, месяц за месяцем, в постоянных трудах и

лишениях. Тут нужно не то восторженное геройство, которое едва хватает на двухчасовую битву в открытом поле, а закаленное, постоянное, не знающее ни отдыха, ни усталости”⁴³.

І дійсно воювали всі — військові, мешканці міста та навіть представники духовенства, підтримуючи сили захисників. Усі вони боронили Севастополь, не знаючи відпочинку ані вдень, ані вночі, виявляючи чудеса героїзму й відваги. Це знайшло своє відображення у фотодокументах.

Хто ж ті герої? Фотопортрети деяких з них, чий імена не зникли в часі, дійшли до наших днів.

В.О.Корнілов⁴⁴ — один з видатних флотоводців, віце-адмірал, начальник штабу Чорноморського флоту, організатор і керівник оборони Севастополя. Ось як характеризували його сучасники: “Это был один из немногих, не потерявшихся в столь трудных обстоятельствах; это был человек, сделавшийся руководителем обороны не по старшинству, а по своим способностям и энергии. Хладнокровный в столь трудных обстоятельствах, Корнилов смотрел на дело прямыми глазами, не увлекаясь, но и не отчаиваясь”⁴⁵.

Генерал-ад'ютант В.О.Корнілов

А.Л.Толстой, зокрема, відзначав: “Можно, не боясь обвинения в пристрастии, сказать что вся беспримерная оборона Севастополя была создана Корниловым”⁴⁶. Ці слова одного з активних учасників оборони Севастополя відбили одностайну думку всіх захисників.

П.С.Нахімов⁴⁷ — віце-адмірал, командуючий ескадрою Чорномор-

ського флоту, герой Синопської битви, командир Севастопольського порту та військовий губернатор міста, який після загибелі В.О.Корнілова очолив оборону й був її натхненником і організатором.

Віце-адмірал П.С.Нахімов

Незважаючи на постійний обстріл ворога, П.С.Нахімов по декілька разів на день бував на передових позиціях. Недарма капітан 2-го рангу М.М.Коцебу писав: “Недавно матросы без церемоний сняли его с лошади и отнесли в место, более безопасное”⁴⁸.

Багато сучасників називали Павла Степановича “душею оборони”. Дослідник Кримської війни майор А.Н.Лаговський зазначав: “прекрасный боевой командир, под руководством которого Черноморский флот неоднократно одерживал победы... он в то же время был не в пример многим генералам чрезвычайно простым, доступным каждому человеком... Он вникал во все детали и мелочи обороны Севастополя, много уделял внимания ее материальному обеспечению... Много заботился Нахимов о проведении мероприятий, которые могли бы уменьшить крупные ежедневные потери защитников Севастополя”⁴⁹. Й далі автор наводить витяг з одного з його наказів: “Озаботиться, чтобы при открытии огня не было ни одного лишнего человека не только в открытых местах и без дела, но даже прислуга у орудий и число людей для неразлучных с боем работ были ограничены крайней необходимостью; заботливый офицер, пользуясь обстоятельствами, всегда отыщет средство сделать экономию в людях и тем уменьшить число подвергающихся опасности”⁵⁰.

*В.І.Істомін*⁵¹ — контр-адмірал, начальник третьої дистанції, згодом

відділення, очолював оборону ключової позиції Севастополя — Малахового кургану. “Много видел людей храбрых в разных кампаниях, — вспоминал один из участников обороны, — но такая фантастическая храбрость, как в Истомине есть явление редкое и достойное подражания”⁵². Під час ворожого обстрілу Камчатського люнета в березні 1855 В.І.Истомін був убитий. “Оборона Севастополя, — писав П.С.Нахимов, — потеряла в нем одного из своих главных деятелей”⁵³.

Є.І.Тотлебен⁵⁴ — талановитий інженер-фортифікатор, який очолював всі оборонні роботи у Севастополі. “Ожидание штурма, — писал он, — побуждало в самое короткое время приготовиться к встрече атакующего; поэтому укреплениям сначала давалась профиль, обеспечивавшая прислугу только от огня полевой артиллерии. Для скорейшей постройки укреплений снимали на окружающей местности верхний тонкий слой земли и углубляли рвы только в тех немногих местах, где это было возможно выполнить без ломки скалистого грунта, что значительно замедлило бы прикрытие артиллерии и войск”⁵⁵.

Інженер-фортифікатор генерал Є.І.Тотлебен

Під його керівництвом завдяки самовідданій праці десятків тисяч солдатів, матросів і жителів міста, серед яких були жінки й діти, Севастополь дуже швидко було оперізано бастіонами, де встановлювалися зняті з кораблів гармати.

М.Ф.Новосильський⁵⁶ — контр-адмірал, командувач другої дистанції оборони (2-й бастіон), командир Севастопольського порту, герой Сінопа.

О.І.Панфілов⁵⁷ — контр-адмірал, командуючий третьою дистанцією оборони (3-й бастіон), помічник начальника гарнізону, військовий губернатор.

О.В.Мельников⁵⁸ — штабс-капітан, талановитий інженер, який ке-

рував мінними роботами. Військове мистецтво його саперів та робочих команд зводило нанівець намагання союзників зруйнувати оборонну систему Севастополя. Недарма він був прозваний “обер-кротом”.

В.П.Ползиков⁵⁹ — полковник, командир 6-го саперного батальйону, керуючий оборонними роботами на Малаховом кургані, а саме на 1-му бастіоні, що знаходився на височині між Ушаковою балкою й Кіленбухтою і 2-м (Корніловським) бастіоном.

С.О.Хрульов⁶⁰ — генерал-лейтенант, командуючий всіма військами Корабельної сторони Севастополя. Це він, бойовий генерал, звертався до воїнів “благодетели”, а себе називав “старателем”. Недарма на одному боці пам’ятника на його могилі на Братському кладовищі викарбовано таку епітафію:

“К бессмертной славе за собою
Он благодателей водил!
И громкий славой боевою —
Средь благодателей почил”⁶¹

А.П.Хрущов⁶² — генерал-майор, командир першої бригади 16 дивізії, помічник командуючого військами Міської сторони.

П.П.Ліпранді⁶³ — грек за походженням, командуючий 12 піхотною дивізією, про якого Л.М.Толстой писав “он любим и популярен не матерной бранью, а распорядительностью и умом”⁶⁴.

Д.Є.Остен-Сакен⁶⁵ — генерал-ад’ютант, начальник Севастопольського гарнізону, нагороджений 5-ма орденами та 9-ма медалями, незважаючи на те, що на бастіони, за словами академіка Є.В.Тарле, “показывался не более четырех раз во все время и то в менее опасные места, а внутренняя его жизнь заключалась в чтении акафистов, в слушании обеден и в беседах с попами”⁶⁶.

К.Є.Попандопуло⁶⁷ — грек за походженням, капітан 1-го рангу російської армії, командир 3-го бастіону.

Під час бомбардування Севастополя ворожими кораблями 5(17) жовтня 1854 р. на 3-му бастіоні вибухнув пороховий погреб, загинуло багато його захисників. Тоді офіцери 41-го флотського екіпажу замінили обслугу та відкрили вогонь по ворогу.

Прочитуємо уривок, що свідчить про мужність і жертвність захисників міста: “В то время, когда совершенно уничтоженный бастион из последних сил боролся с неприятелем, между трупами, с оторванной ногой лежал молодой мичман и умирающим голосом ободрял матросов: “Держитесь, братцы!”. А седой капитан Попандопуло с остатком оторванной руки нагнул над юношей и осенил его крестным знаменем с полными покорности словами: “Богу, царю и отечеству отдаю тебя!!!” То было последнее прощание отца с сыном”⁶⁸. На фото капітан зображений у парадній формі з орденом та медалями й з обрубком лівої руки⁶⁹.

Г.І.Бутаков⁷⁰ — капітан-лейтенант, командир фрегата “Владимир”, що разом з кораблями “Одесса”, “Херсонес”, “Громоносец” і “Крым”

підтримував севастопольців вогнем своїх гармат, підвозив боєприпаси, продовольство й поповнення людьми, а з міста евакуював поранених та хворих. Згодом Г.І.Бутаків став адміралом⁷¹.

В.І.Васильчиков⁷² — флігель-ад'ютант, генерал-майор, начальник штабу Севастопольського гарнізону.

П.Л.Жерве⁷³ — лейтенант, командир батареї між Малаховим курганом і Доковою балкою, якій за героїзм було присвоєно його ім'я.

Н.А.Бирильов⁷⁴ — флігель-ад'ютант, начальник аванпостів 3-го бастиону, що знаходився між Доковим яром та Лабораторною балкою.

М.Ф.Белкін⁷⁵ — лейтенант, командуючий люнетом № 7 на правому фланзі 5-го бастиону, що містився на Південній стороні міста і мав його ім'я.

В.О.Де-Жерве⁷⁶ — полковник, командир Житомирського єгерського полку, сформованого з місцевого населення. Полк брав участь в обороні Севастополя разом з Одеським, Полтавським, Кременчуцьким, Подільським і Волинським полками.

В.К.Геннеріх⁷⁷ — полковник, інженер. Очолював оборонні роботи на Корабельній стороні міста. За його мужність батарея, що була збудована позаду 2-го бастиону, названа ім'ям останнього.

Н.І.Костомаров⁷⁸ — лейтенант, командир батареї, що мала його ім'я. Вона захищала 4-й бастион, де воював та брав безпосередню участь у відбитті наступу ворога в останній день оборони міста 27 серпня (8 вересня) 1855 р. молодий поручик-артилерист Л.М.Толстой⁷⁹ — згодом автор “Севастопольських оповідань”, котрий відобразив велич подвигу захисників чорноморської фортеці.

Зупиняючись на портретах організаторів оборони Севастополя, його захисників, не можна не відзначити постать головнокомандуючого російської армії, адмірала, генерал-ад'ютанта О.С.Меншикова⁸⁰.

Як командуючого його характеризує вислів одного з учасників війни: “Князь ничего не сделал для обороны Крыма и Севастополя. Тонкий царедворец и дипломат, он был всегда худой адмирал в море, а еще хуже как полководец в поле”⁸¹.

А після поразки під Алмою В.О.Корнілов писав у своєму щоденнику 14 вересня 1854 р.: “Положили стоять. Слава Богу, если устоим, ежели нет, то князя Меншикова можно назвать изменником и подлецом”⁸².

Це думки військових, а ось погляд цивільної людини. Після зустрічі з Меншиковим М.І.Пирогов записав у “Журнале моей энциклопедии”: “Сухой саркастик, отъявленный эгоист. Это ли полководец? Как он запустил всю администрацию, все сообщения, всю медицинскую часть! Это ужас!”⁸³

Під тиском громадської думки цар Микола I змінив Меншикова на посту головнокомандуючого армією на генерал-ад'ютанта М.Д.Горчакова⁸⁴.

Проте заміна не змінила становища. Незважаючи на самовідданість захисників Севастополя, Росія програла війну.

Як свідчать фотодокументи, активну участь у захисті міста брали не тільки військові вищого і середнього рангу, а й прості люди, жінки, діти.

Спорудження батареї на Дівочій горі

Невмирущою славою вкрив себе герой оборони, кріпак з с.Ольметинці Гайсинського повіту Подільської губернії (зараз Вінниччина) П.В.Маркович (Кішка)⁸⁵. Відданий поміщиком у рекрути за підозрою в участі у селянських заворушеннях, матрос 30-го флотського екіпажу Кішка 18 разів здійснив вилазки у тил ворога. За свої подвиги нагороджений трьома Георгіївськими хрестами та чотирма медалями⁸⁶.

В “Історії Української РСР” (К., 1978.—Т.3.—С. 147) як ілюстрацію вміщено фотокопію з малюнка В.Ф.Тімма під назвою “Солдати — захисники Севастополя”⁸⁷. На жаль, прізвища там відсутні. Нам вдалося розшифрувати це фото: (зліва направо) Опанас Алексєєв офіцер резервного батальйону Волинського піхотного полку, Авксентій Рибаків — боцман 30-го флотського екіпажу, Петро Кішка, Іван Димченко — матроси того ж екіпажу і Федір Заїка — квартирмейстер останнього.

На двох фотодокументах зображено юних захисників Севастополя. На одному — дванадцятирічний Максим Рибальченко⁸⁸, син матроса з Камчатського люнета, який під вогнем підбирав ворожі ядра й приносив їх артилеристам Корніловського бастиону. Зарахований до особового складу батареї, він, як і дорослі, хоробро боронив рідний Севастополь. За мужність та відвагу, за представленням П.С.Нахімова, юний захисник міста був нагороджений бойовою медаллю⁸⁹.

Інший хлопець, десятирічний Микола Пищенко⁹⁰, котрий разом з батьком — командиром 4-го бастиону, як матрос 37-го екіпажу бився на редуті Шварца. Під час другого бомбардування міста 8 квітня 1855 р. батько загинув, але хлопець залишився на посту. В коротких штанцях, у батьківській куртці, що доходила до колін, босий, він стріляв з маленької мортирки. Нагороджений спочатку медаллю “За хоробрість”, а потім Георгіївським хрестом⁹¹.

Маємо ще один знімок. Юнги Чорноморського флоту 40-го флотського екіпажу Іван Рипицин і Бобер та 38-го флотського екіпажу Дмитро Фарсюк й Олексій Новиков⁹².

Аналізуючи фотодокументи героїчної Севастопольської оборони, зупинимося на участі жінок у цій війні, і передусім сестер-жалібниць, що працювали під керівництвом професора госпітальної хірургічної клініки,

патологічної та хірургічної анатомії Петербурзької медико-хірургічної академії М.І.Пирогова⁹³.

*Сестри Хрестовоздвиженського товариства
підкувальниць поранених*

Прибувши до Севастополя 12 листопада 1854 р., він поспішно розпочав вчити медичних працівників новим методам лікування — застосуванню хлороформу, накладанню нерухомих гіпсових пов'язок тощо. Сестри-жалібниці, вперше з'явившись в російській армії, самовіддано боролися за життя кожного пораненого і хворого. Забуваючи про втому, останні ні вдень, ні вночі не залишали шпиталів та перев'язочних пунктів. Вони допомагали лікарям при операціях і перев'язках, доглядали поранених та хворих, годували їх, давали ліки, стежили за господарською діяльністю лікарняної адміністрації, супроводжували санітарні транспорти тощо.

Першою сестрою-жалібницею, що допомагала пораненим безпосередньо на полі бою, була знаменита Даша (Дар'я Лаврентіївна Михайлова), названа Севастопольською⁹⁴ (фото 1901 р.). Дочка матроса, що залишилася круглою сиротою в 15 років, довідавшись про Алмінську битву, продала все своє майно й, купивши коня і бричку, вирушили до Севастополя. Багато захисників міста зобов'язані їй своїм життям. За героїчні дії Дашу було нагороджено медаллю “Золотий хрест” з написом “Севастополь”⁹⁵. Збереглося також групове фото сестер Хрестовоздвиженського товариства підкувальниць поранених⁹⁶ та 4 знімки сестер-жалібниць, нагороджених медалями. Це — старша медична сестра, небога полководця М.І.Кутузова Катерина Михайлівна Бакуніна⁹⁷, Ніна Вікентіївна Грабарічі⁹⁸, Марія Григорівна Петренкова⁹⁹ й Олександра Сергіївна Тулузакова¹⁰⁰.

Рамки статті не дають змоги зупинитися більш детально на особистостях, чий портрети зберігаються у ЦДКФФА України або вміщені як ілюстрації в книжкових виданнях. Але маємо надію, що навіть невелика кількість наведених документів дасть змогу нам, нащадкам, наочно побачити тих, хто відчайдушно, у важких умовах відстоював місто-фортецю на Чорному морі.

“Надолго оставит в России великие следы эта эпопея Севастополя”,

— писав Л.М.Толстой¹⁰¹. Від себе додамо, що ратний подвиг захисників міста в 1854-1855 рр. надихав воїнів радянської армії в роки Великої Вітчизняної війни під час героїчної 250-денної оборони Севастополя.

У фотодокументах зафіксовано також інший бік Східної (Кримської) війни — руйнування Севастополя.

В листі до своєї тітки Т.Єргольської 4 вересня 1855 р. Л.М.Толстой писав: “Я плакал, когда увидел город, объятый пламенем, французские знамена и даже французского генерала на наших бастионах”¹⁰².

Три ночі та два дні горіли руїни Севастополя. Вдивляючись у фотографії, бачимо легендарну висоту — Малахів курган, оволодіти яким ворог зміг тільки після 11-місячної жорстокої боротьби. Бачимо зруйновану башту Корніловського бастиону¹⁰³, знищені батареї й траншеї, що захищали Малахів курган¹⁰⁴. Тут розбиті гармати, розкидані мішки, з яких висипалося каміння, тури (високі, плетені з хмизу кошики, наповнені землею, що застосувалися для будівництва військово-інженерних споруд), розкидані ядра; руїни Костянтинівської та Нахімовської батарей¹⁰⁵.

Затоплення кораблів 11 вересня 1854 р.

На фотографіях відбито і руйнування на Корабельній стороні — зруйнований морський шпиталь¹⁰⁶, в якому працював відомий хірург М.І.Пирогов, розбиті доки, частина з яких дивом збереглася¹⁰⁷, залишки 3-ї батареї, котрою командував лейтенант П.Л.Жерве¹⁰⁸. Ще одна зруйнована батарея з розбитими гарматами, ядрами, залишками турів¹⁰⁹. Фотознімки донесли до нас руйнування на Південній та Північній бухтах (вид з висоти Малахового кургану)¹¹⁰, руїни окремих будинків, вірніше те, що залишилося від них¹¹¹, окремі види на Південну бухту з 4-го бастиону¹¹², на Корабельну слобідку і Північну бухту¹¹³, на місто¹¹⁴, палаючий будинок морської бібліотеки¹¹⁵, побудованої 1849 р.

Ці жахливі наслідки війни не затьмарять Севастопольської епопеї,

героєм якої був народ. “Оборона Севастополя залишиться найблискучішим, славним подвигом не тільки російської, а й всесвітньої історії”¹¹⁶.

Отже, розглянуті фотодокументи, присвячені Східній (Кримській) війні 1853-1856 рр., що ввійшла в історію як епопея народного подвигу, дають змогу нам, нащадкам, стати сучасниками подій 150-річної давнини, а з позицій сьогодення ще раз оцінити мужність та жертвовність її героїв.

“Консервований час”, “відновлена реальність” — так образно називають фотографію — одне з видатних досягнень культури, яке має повноцінно, з максимальною віддачею служити людству.

¹ *Тихомиров М.Н.* Источниковедение истории СССР: С древнейших времен до конца XVIII в.-М., 1962.-Вып.1.-С. 8.

² Урядовий кур'єр.-2003.-6 серп.-№ 144.-С.12.(УК - 44).

³ Севастополю 200 лет. 1783-1983. : Сб. док. и мат.лов.-К., 1983.-С. 42-43.

⁴ Оборона Севастополя. Подвиги защитников. Изд. 2-е.-СПб., 1904.-С.14.

⁵ *Зверев Б.И.* Страницы военно-морской летописи России. Изд. 2-е.-М., 1981.-С.166.

⁶ Оборона Севастополя...-С.15.

⁷ *Дубровин Н.Ф.* История Крымской войны и оборона Севастополя.-СПб., 1900.-Т.1.-С.16.

⁸ Там само.-С. 18.

⁹ Оборона Севастополя...-С. 23-25.

¹⁰ Там само.-С.26.

¹¹ *Дубровин Н.Ф.* Вказ. праця.-С. 260.

¹² Оборона Севастополя...-С. 32-33.

¹³ *Шохор-Троцкий К.С.* Лев Николаевич Толстой в Крыму // Крым.-1928.-№ 2(7).-С. 86.

¹⁴ Оборона Севастополя.-С. 39.

¹⁵ Там само.-С. 40-42.

¹⁶ *Тарле Е.В.* Крымская война.-М., 1943.-Т. 2.-С.100.

¹⁷ Оборона Севастополя...-С. 43. (Фото).

¹⁸ Крым. Прошлое и настоящее.-М., 1988.-С.40.

¹⁹ *Дубровин Н.Ф.* Вказ. праця.-С.314.

²⁰ Там само.-С. 315-316.

²¹ Оборона Севастополя...-С. 30.

²² *Зверев Б.И.* Вице-адмирал В.А.Корнилов.-Симферополь, 1957.-С.127.

²³ История городов и сел Украинской ССР: Крымская область.-К., 1974.-С. 117.

²⁴ *Дубровин Н.Ф.* Вказ. праця.-С. 386.

²⁵ *Зверев Б.И.* Страницы военно-морской летописи...-С.176.

²⁶ Оборона Севастополя. ...-С. 28.

²⁷ Там само.

²⁸ *Лаговский А.Н.* Оборона Севастополя: Крымская война 1854-1855 гг.-М., 1939.- С. 203.

²⁹ *Горев Л.* Война 1853-1856 гг. и оборона Севастополя.-М., 1955.-С. 399; Центральный державний кінофотофоноархів України. (ЦДКФФА України).-Од. зб. 0-191192.

³⁰ Всемирная история: В 13 тт.-М., 1959.-Т. VI.-С. 482; Оборона Севастополя. ...-С. 36.

³¹ *Горев Л.* Вказ. праця.-С. 413, 457; *Лаговский А.Н.* Вказ. праця.-С. 43.

³² *Горев Л.* Вказ. праця.-С. 353; Оборона Севастополя. ...-С.50.

³³ Там само.-С. 463.

³⁴ *Лаговский А.Н.* Вказ. праця.-С. 117.

³⁵ *Горев Л.* Вказ. праця.-С. 379.

³⁶ Там само.-С. 445.

³⁷ *Шохор-Троцкий К.С.* Вказ. праця.-С. 87-88.

-
-
- 38 Оборона Севастополя...- С. 47, 56, 57.
39 **Зверев Б.И.** Страницы военно-морской летописи...- С. 190.
40 **Россейкин Б.М.** Панорама "Оборона Севастополя". Краткий путеводитель.-Симферополь, 1957.-С. 69.
41 Оборона Севастополя... -С. 68.
42 История XIX века.-М., 1937.-Т. V.-С. 206.
43 Современник.-1856.-Т. 2.-С. 152-153.
44 ЦДКФФА України.- Од. зб.-0-74608.
45 **Дубровин Н.Ф.** Вказ. праця.-С. 386.
46 **Горев Л.** Вказ. праця.-С. 332.
47 ЦДКФФА України.-Од. зб. 0-74610, 0-81622.
48 **П.С.Нахимов.** Вказ. праця.-С. 427.
49 **Лаговский А.Н.** Вказ. праця.-С. 158-159.
50 Там само.-С. 159.
51 УРЕ.-К., 1974.-Т. 4.-С. 454 (фото).
52 **П.С.Нахимов.** Вказ. праця.-С. 687.
53 Там само.-С. 478.
54 ЦДКФФА України.-Од. зб. 0-81623; Оборона Севастополя...-С. 29.
55 **Дубровин Н.Ф.** Вказ. праця.-С. 373.
56 ЦДКФФА України.-Од. зб. 0-81626.
57 Там само.-Од. зб. 0-81628.
58 Там само.-Од. зб. 0-81653.
59 Там само.-Од. зб. 0-81637.
60 Там само.-Од. зб. 0-81630; Оборона Севастополя...-С. 55.
61 **Веникеев Е.** Родина - сыновьям // Крымские каникулы.-Симферополь, 1985.-С. 112.
62 ЦДКФФА України. Од. зб. 0-81629.
63 Там само. Од. зб. 0-81633.
64 **Шохор-Троцкий К.С.** Вказ. праця.-С. 87.
65 ЦДКФФА України.-Од. зб. 0-81631.
66 **Тарле Е.В.** Крымская война.-М., 1950.-Т. 2.-С. 267.
67 ЦДКФФА України.-Од. зб. 0-81634.
68 Оборона Севастополя...-С. 34.
69 Там само.
70 ЦДКФФА України.-Од. зб. 0-81635.
71 **Россейкин Б.М.** Вказ. праця.-С. 54.
72 ЦДКФФА України.-Од. зб. 0-81632.
73 Там само.-Од. зб. 0-81642.
74 Там само.-Од. зб. 0-81639.
75 Там само.-Од. зб. 0-81640.
76 Там само.-Од. зб. 0-81636.
77 Там само.-Од. зб. 0-81644.
78 Там само.-Од. зб. 0-81641.
79 **Шохор-Троцкий К.С.** Вказ. праця.-С. 85 (фото 1856 р.).
80 ЦДКФФА України.-Од. зб. 0-81625.
81 **П.С.Нахимов.** Вказ. праця.-С. 685.
82 **Зверев Б.И.** Страницы военно-морской летописи...-С. 178.
83 **Довженко В., Довженко А.** Этот доктор все может // Крымские каникулы.-С. 235.
84 ЦДКФФА України.-Од. зб. 0-81624.
85 Там само.-Од. зб. 0-81643.
86 **Россейкин Б.М.** Вказ. праця.-С. 60-61.
87 ЦДКФФА України.-Од. зб. 0-74607.
88 Там само.-Од. зб. 0-81650.
89 **Россейкин Б.М.** Вказ. праця.-С. 74.
90 ЦДКФФА України.-Од. зб. 0-81652.
91 **Гармаш С.** Севастополь: Очерк-путеводитель.-Симферополь, 1968.-С. 29-30.
92 ЦДКФФА України.-Од. зб. 0-81651.
93 Там само.-Од. зб. 0-81647.
94 Там само.-Од. зб. 0-74622.
95 **Россейкин Б.М.** Вказ. праця.-С. 58-59.
96 Оборона Севастополя...- С. 65.
97 ЦДКФФА України.-Од. зб. 0-81649.
98 Там само.-Од.зб. 0-81648.

- 99 Там само.-Од. зб. 0-81658.
100 Там само.-Од. зб. 0-81659.
101 Толстой Л.Н. Избранные повести и рассказы.-М., 1945.- Т.1-С. 161.
102 **Шохор-Троцкий К.С.** Вказ. праця.-С. 92.
103 ЦДКФФА України.-Од. зб. 0-74872; **Лаговский А.Н.** Вказ. праця.-С. 217.
104 ЦДКФФА України.-Од. зб. 0-74879.
105 Там само.-Од. зб. 0-74881.
106 Там само.-Од. зб. 0-74870.
107 Там само.-Од. зб. 0-74876.
108 Там само.-Од. зб. 0-74871.
109 Там само.-Од. зб. 0-74875.
110 Там само.-Од. зб. 0-74878, 0-74867, 0-74880.
111 Там само.-Од. зб. 0-74869, 0-71865.
112 Там само.-Од. зб. 0-74864; Оборона Севастополя...-С. 72.
113 Там само.-Од. зб. 0-74864, 0-74877.
114 Там само.-Од. зб. 0-74868, 0-74874.
115 Оборона Севастополя...- С. 71.
116 **Толстой Л.Н.** Собр. соч.-М., 1951.-Т.2.-С. 123-124.

